

עברי, דבר וקרא עברית

חלוצי הספר העברי לילדים בין מלחמות העולם

זאב גריס

למען אחי הקטנים

כשנפטר בדמי ימיו בנה הפעוט של שושנה פרסיץ, מייסדת הוצאת הספרים "אמנות", יזמה האם השכולה הוצאת סדרת ספרים בעברית לפעוטות בגיל הגן בשם "גמליאל". ספרים אלה ראו אור בראשית שנות ה-20 בפרנקפורט על נהר מיין שבגרמניה, בליווי איורים צבעוניים מרהיבים בשיטת הליתוגרפיה (הדפסי אבן). פרסיץ הייתה חלוצה בין המוציאים לאור העבריים בהפכה את הספר שנועד לפעוט, לילד ולנער למוצר בעל ערך אסתטי. ספרים כאלה הופקו באירופה החל מאמצע המאה ה-19 ואילך, ומטרתם הייתה שהקריאה בהם תהיה מענגת לעיניים - ולא רק לנשמה.

לימים אמרה פרסיץ בריאיון:

גדלתי באווירה של ספרים, ספר היה דבר של קדושה בבית, והסופרים היו בני-בית אצלנו. הם כתבו ולא ידעו בשביל מי. ואז אמרת: אני אוציא ספרים לילדים, אני אגדל קוראים לסופרים אלה. באותם ימים חשתי עלבון צורב: הנה אנחנו בני עם הספר, ואף על פי כן אין כמעט לרבבות הילדים היהודים ברוסיה ספר משלהם. הבנתי שאם לא יקבלו בילדותם ספרים עבריים

הם יאבדו לשפה העברית. רציתי גם שלא יתביישו בספריהם לעומת ספרי הילדים הלועזיים, על כן אמרת: אוציא להם אותם בצורה יפה (ש' שבא, "הפטרונית הגדולה של ספרות הילדים: שעה עם שושנה פרסיץ", דבר, 15.11.1968).

פרסיץ לא הייתה חלוצת המוציאים לאור לילדים בשפה העברית. קדמו לה ספרים עבריים לילדים שנכתבו ופורסמו בידי משכילים שנתפסו לציונות, וכן לוחמים להפצת ספרות ועיתונות בעברית חיה. אברהם לייב שאלקוביץ, הידוע בכינויו הספרותי "בן אביגדור", הקים את הוצאת הספרים "תושיה" בוורשה בשנת 1897. בעשור הראשון להקמתה פרסמה ההוצאה יותר ספרים עבריים מאשר ראו אור בכל ספרות ההשכלה העברית שקדמה לה, ובהם ספרות לילדים. זו כללה ספרות מקורית ומתורגמת, סדרות ספרונים לילדים שכתבו מיטב הסופרים העבריים דאז, ואפילו עיתון לילדים בשם "עולם קטן".

גם ההכרה בפעוטות כצרכני ספרים קדמה למפעלה של פרסיץ, במיוחד עבודתו של המחנך והמשורר יצחק קצנלסון (לעיל, עמ' 14). לקצנלסון קדם אהרן לובושיצקי, שהקים בתי ספר עבריים בוורשה ובסמולנסק, וייסד שתי הוצאות לאור עבריות בוורשה להוצאת ספרי לימוד לילדים: "אביב" ו"ברקאי". לובושיצקי נודע בחלוציותו בפרסום שירי זמר לילדים בהוצאת "תושיה", ובהם: "למען אחי הקטנים" (תרס"ג); "שיר זמר - שירים חדשים לבני הנעורים" (תרס"ג), בצירוף תווים; ו"ילדות - שירי משחק ושירי הטעמה" (1905), בצירוף תווים. בצדם יצוינו חלוצי יצירת הגנים העבריים בחו"ל: יצחק אלטרמן, אביו של המשורר נתן אלטרמן, ויחיאל היילפרין, אביו של המשורר יונתן רטוש, היו חלוצי יסוד גני הילדים העבריים והכשרת גננות. אלטרמן הוא מחבר השיר "יש לנו תיש", והיילפרין הוא מחבר השירים "היורה" (גשם גשם משמים) ו"נומי נומי ילדתי". הוא הוציא לאור באודסה את כתב העת "הגינה", שעסק בגן הילדים העברי, והמשיך להוציאו יחד עם אלטרמן לאחר שעלה והתיישב בתל אביב. הוא פעל בהכשרת גננות גם לאחר עלייתו, לימד בסמינר ליונסקי וקיים בביתו סמינר להכשרת גננות עבריות.

חלוץ מרכזי - רשת "תרבות"

הספרים העבריים היו חיל החלוץ במעשה החינוכי של מחוללי תנועת התחייה בעם היהודי, מעשה שהחל בהקמת "חדרים מתוקנים" במאה ה-19 במזרח אירופה והמשכו בהקמת בתי מדרש לחינוך מורים עבריים מסוג חדש, דוגמת "הישיבה

שושנה פרסיץ: "אני אגדל קוראים"

פרופ' זאב גריס - פרופ' (אמריטוס) למחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. יו"ר מערכת "עת'מול".

מסכרי ספריית "גמליאל", לזכר בנה הפעוט של פרסיץ, בהוצאת "אמנות"

ספרים בהוצאת "הגינה" של יחיאל היילפרין

כל התמונות בעמוד זה באדיבות בית המכירות "קדם"

“עולם קטן”, עיתון ילדים בהוצאת “תנש”ה”
 שיסד א”ל שאלקוביץ (בן-אבגודור)

לעורך ראשי את אריה סמיאטיצקי, למדן עברי דגול. שנים רבות קודם לכן הוציא סמיאטיצקי לאור בהוצאת “מוריה” את הספר המתורגם “שלום התלמיד: חובר בידי גדולי הרופאים” (אודסה 1906). ספרון קטן זה מנסח בעברית צחה כללים להתנהגות - “דברות”, כלשון המתרגם בהקדמתו. מחציתו השנייה של הספרון כולה פרסומות לספרי “מוריה”, המעידה על עצמה שעיסוקה הוא “בהוצאת ספרי לימוד ומקרא לבני הנעורים ושאר מכשירי חינוך”. להכרת דמות העברית שסמיאטיצקי ביקש להקנות לקוראיו, להלן סעיף ב’ בפרק הפותח - “שלום הפה והשיניים”: “כי תעלה על משכבך בלילה ורחצת את שיניך במברשת ובחרת לך מברשת קשה, וסומרת לא תקח להן, פן ישחת זיגוגן, ולא תקח להן רכה, כי לא תנקינה שיניך בה, ונשארו בהן מלמולים”. בשולי העמוד מסביר סמיאטיצקי כמה מילים קשות: “מברשת - מנקית של שיער. סומרת - קשה מאד. זגוג - אמיל. מלמולים - פיתים קטנות. סמיאטיצקי אהב להסתתר תחת שמות עט שונים ומשונים. כשהוציא לאור עבור תלמידי רשת “תרבות”, עם משה צוזמר יחד, את הספר “ראשית דעת הטבע” (אודסה תרע”ט), כינה את עצמו א’ חיצוני. הספר הוגדר בשערו “ספר לימוד ומקרא לשנות הלימודים השנייה והשלישית”. בסופו סמיאטיצקי הדפיס “לוח מילים”, מילון שהוא עצמו חיבר להבנת מילים עבריות אשר, כלשונו, “אינן שגורות בלשון, או שאין פירושן מדויק בפי הבריות, או שמחדשות לצורך השעה ובאו כהצעה”. בצד כל מילה בלוח המילים הופיעה מקבילתה בארבע שפות: ברוסית, בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית.

הגדולה” באודסה. ליוזמות החינוכיות שהביאו להקמת בתי ספר עבריים מודרניים בגולה, במיוחד בפולין בין מלחמות העולם, הרימה תרומה חשובה ההתארגנות הבין-לאומית של סופרים, מורים ומחנכים. הללו יזמו ועידות שהתקיימו למן ראשית המאה ה-20 בבירות אירופה, בהן דנו בדרכי הקניית השפה העברית ובהנחלת ספרות הנושאת את מורשת ישראל לילדים, לנוער ולציבור הרחב, לשם זירוז תחיית עמנו. בכינוס דורשי השפה העברית, שנערך בווינה בשנת תרע”ג (1913), נשא ביאליק את נאומו המכונן “הספר העברי”. בנאומו התווה ביאליק תכנית לכינוס של מיטב הספרות היהודית לדורותיה ולהכשרתה בידי מומחים ללימוד וקריאה בקרב בני העולם המודרני. בעקבות הכינוסים והיוזמות הוקם הארגון “ברית עברית עולמית”, שהיה מעין ארגון גג ומטה לפעילות חינוכית עברית בארצות שונות.

שושנה פרסיץ הייתה דמות מפתח בייסוד “תרבות” - רשת החינוך המרכזית העברית שפעלה בעיקר בפולין בין מלחמות העולם. רשת “תרבות” פרסה בתי ספר עממיים ותיכונים ברחבי פולין; על פי מפקד משנת 1934-1935, היו ברשת 269 מוסדות ובהם 72 גני ילדים, 183 בתי ספר עממיים, 9 גימנסיות ו-4 סמינריונים למורים. הנתונים לעיל מלמדים שעיקר פעולת הרשת הייתה בגני ילדים ובבתי ספר עממיים. בתי הספר התיכונים העבריים השתייכו בפולין שבין המלחמות למעמד של בתי ספר פרטיים, ועמדו תחת לחץ מתמיד של הפיקוח הממשלתי להיעשות לבתי ספר דו-לשוניים, פולנית ועברית, כדי לגבש בחניכיהם תודעה לאומית פולנית. בתי ספר הפרטיים העבריים סירבו להורות מקצועות מסוימים בפולנית, והשלטונות הפולניים לחמו בהם באמצעות מניעת אישור לבוגריהם להיבחן בבחינות הבגרות הממשלתיות - מכאן מיעוט בתי הספר התיכונים של רשת “תרבות”. עם כל זאת, בשיאה של התפשטות ההוראה בעברית באירופה היו ברשת “תרבות” כ-40,000 תלמידים, שהיו כעשרה אחוז מכלל התלמידים היהודים. הרשת הקימה מערכת של סמינרים להכשרת מורים ומורות עבריים שילמדו בה, ודאגה להוציא לאור ספרי לימוד בעברית במקצועות השונים. מלחמת העולם השנייה חיסלה את פעולת הרשת החינוכית המופלאה והפיצה לכל רוח את בוגריה, שידעו לדבר עברית כאילו גדלו בארץ ישראל.

אלה שמות סמיאטיצקי

את החוברות הראשונות של תכניות הלימודים בבית הספר העברי המודרני של רשת “תרבות” באודסה ובפרנקפורט הדפיסה שושנה פרסיץ החל בשנת תרע”ט (1919). כבר בימיה הראשונים של הוצאת “אמנות” באודסה קיבלה פרסיץ עידוד לעסוק בהפקת ספרי לימוד וקריאה בעברית מחיים נחמן ביאליק. מתברר שהמשורר הלאומי, מייסד הוצאת “מוריה” באודסה שעסקה אף היא בהפקת חומרי לימוד בעברית, לא חשש מתחרות בתחום זה. בהמלצתו של ביאליק, מינתה פרסיץ

ראשוני הספרים בספריית גמליאל, 1922 – תרגומים לספרים ברוסית בהוצאת "קנבל" (באדיבות בית המכירות "קדם")

סיבולת, תותחת ותולעת נוצצת

כשני עשורים בטרם פורסם "ראשית דעת הטבע" ומילונן, פרסם ישראל חיים טביוב את המקראה "עדן הילדים". במהדורת פיוטרקוב תר"ס (1900) הובא בסוף המקראה מילון מונחים עבריים, עם תרגום לאותן ארבע שפות. מילון שטיבו שונה פורסם בשנת 1922 בהוצאת "אמנות" בסוף ספרו הנודע של א' דה אמיצ'יס, "הלב". הרבה דורות של ילדי ישראל הזילו על עמודיו דמעות של השתתפות בצער גיבורו. המתרגם לעברית היה המחנך יום טוב הלמן והעורך הוא "א' שמי", אחד משמות העט של סמיאטיצקי. במילון של "הלב" רוב המילים העבריות, קשות וחדשות כאחת, מוסברות במילים עבריות אחרות. מהן מילים שהתקבלו בעברית המודרנית: "אחה - חַרָּר לאחד"; "אמָן - הרגֵל"; "גוץ - קטן קומה"; ו"גחלילית - תולעת הנוצצת בלילה (מפי ח"נ ביאליק)". לעומתן, במילון מופיעות גם מילים שלא התקבלו בשפתנו, כגון: "חֶלֶל - מחלל בחליל"; "סיבולת - שותפות בחבורה"; "צהור - בהיר שיער"; ואף "תותחת - כלי תותח".

סמיאטיצקי רעיו ביקשו להרחיב את אוצר הלשון של קוראיהם הצעירים כחלק מתרומתם לבניין האומה. מהדורת "הלב" של הוצאת "אמנות" התחרתה במהדורה נוספת, שראתה אור בהוצאת "שטיבל" בוורשה באותה השנה, בתרגומו של מ' מבש"ן (מאיר ברונשטיין). בשנת תרפ"ג הוציאה "שטיבל" מהדורה נוספת שבה צוין כי שתי המהדורות מהשנה הקודמת, זו של "אמנות" וזו של "שטיבל", תורגמו לעברית מן התרגום הגרמני למקור. בפתח המהדורה נכתבה הקדמה מאת המחנך ניסן טורוב, שמצהיר כי השווה את התרגום למקור האיטלקי - כפי שהצהיר גם סמיאטיצקי במהדורתו. עם זאת, במהדורת "שטיבל" אין מילון.

הוצאות הספרים העבריות יצאו מרוסיה שנים מעטות לאחר

המהפכה הקומוניסטית: "מוריה" ו"אמנות" עברו לגרמניה, ו"שטיבל" לפולין. במחצית השנייה של שנות ה-20 עלו שלושתן ארצה והתמקמו בתל אביב. אליהן הצטרפה הוצאת "דביר" של ביאליק, וכעבור כעשור גם הוצאת "שוקן". הוצאת "אמנות" המשיכה, בהנהגת פרסיץ וסמיאטיצקי, לספק לוועד החינוך הלאומי עשרות "מגילות לבתי הספר" - חוברות כיס מנוקדות ומוערות לקריאה וללימוד בבתי הספר. בצד אלה הדפיסו ב"אמנות" ספרי קריאה לשעות הפנאי, ספרות יפה ומתורגמת, בהם התרגום הראשון לעברית של ספרו של לואיס קרול שנקרא "עליסה בארץ הנפלאות". דפוסו הראשון היה בפרנקפורט שעל נהר מיין בשנת 1923, אבל המהדורות הבאות יצאו כולן בתל אביב. מתרגם הספר היה ל' סימן - דמות אנונימית, שמאחוריה מסתתר כרגיל אריה סמיאטיצקי. נוסף לכל אלה, ראו אור בעריכתו בהוצאת "אמנות" עשרות ספרים מנוקדים ב"ספרית ארץ ישראל לנוער של הקרן הקיימת לישראל", מסוף שנות ה-20 ועד לראשית שנות ה-40. ספרים אלו באו לטפח את ידיעת ארץ ישראל, הצומח והיישוב בה, ולהעלות על הנייר אירועים מכוננים בתולדות עמנו, אישים מרכזיים ופעולות ביישוב הארץ.

ההוצאות לאור העבריות יצרו מהלך חדש בהדפסת ספרי לימוד וקריאה עבריים מודרניים, לכל העולם היהודי. נדוידהן לגרמניה ומשם לתל אביב היו מן ההכרה של בעליהן, שלא יהיה המשך למפעלם בארצות הברית - שאליה נדדו רבים מחובבי ציון ממזרח אירופה שחששו לפרנסתם בארץ ישראל. הן עשו את תל אביב למרכז העולמי של ספרות עברית ושל עיתונות עברית חיה מודרנית. התנופה הגדולה בחינוך העברי בארץ ישראל, משנות ה-20 למאה ה-20 ואילך, באה בעיקר בזכות עלייתם של מדפיסים, עורכים, כותבים ומחנכים ממזרח אירופה שהחלו פעולתם בחינוך העברי לילדי ישראל בגולה.

לעיון נוסף

1. א' גורדון, איורים עבריים: הספר העברי המאור לילדים, העידן הבינלאומי 1900-1925, תל אביב 2005.
2. ז' גריס, "אברהם ליב שאלקוביץ' (בן אביגדור)" והמהפכה בעולם הספרים העבריים בראשית המאה העשרים", יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו (עורך: י' גולדשטיין), באר שבע תש"ע, עמ' 305-323.
3. א' לוינסון, התנועה העברית בגולה, תל אביב וורשה תרצ"ה.
4. נ' פלנטובסקי, לתולדות מוסדות החנוך של "תרבות" בפולין, ירושלים תש"ו.
5. פ' רכב, "יחיד ומיוחד לבני הנעורים: סיפורו של עיתון הילדים העברי הראשון", עת-מול 189 (ספטמבר 2006), עמ' 7.